

TONYUKUK YAZITINDAKİ *oruk* SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ*

*Süleyman Hilmi KIZILDAĞ, Abdullah YILDIRIM***

Öz: Tonyukuk yazıtı, içerdiği önemli tarihî bilgilerin yanı sıra Eski Türkçenin söz varlığına büyük ölçüde katkı sağlayan yazıtlardan biri olması açısından da önemlidir. Eski Türk yazıtlarından yalnızca Tonyukuk yazıtında tanıklanıp diğer yazıtlarda bulunmayan sözcüklerden biri olan *oruk* sözcüğü üzerine daha önce etimolojik görüşler belirtilmiştir. Bu çalışmada, önceki çalışmalardan farklı olarak sözcüğün tarihî Türk metinlerinde bulunan ve günümüzde bazı Türk lehçelerinde de varlığını sürdüren *or* “çukur, hendek, kanal, kazılmış yer, boşluk” sözcüğünden türediği öne sürülmüştür.

Çalışmada, *oruk* sözcüğü üzerine prospektif bir inceleme yapılmıştır. Öncelikle sözcüğün Tonyukuk yazıtında geçtiği yerdeki bağlam anlamı, satırın yazıtta anlatılan olay örgüsündeki yeri, satırın Türkologlar tarafından okunması ve çevirileri hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından sözcüğün tarihî metinler ve sözlüklerdeki kullanımları gösterilmiş, yaşamaya devam ettiği çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları belirtilmiştir. Böylece sözcüğün süreç içerisinde kazandığı ve karşıladığı anlamlar belirtilmiştir. Daha sonra sözcüğün etimolojisi üzerine önceden yapılmış olan çalışmalardan bahsedilmiştir. Bütün bu verilerin ışığında *oruk* sözcüğü, anlambilimsel ve biçimbilimsel açıdan incelenerek sözcüğün etimolojisi hakkında yeni bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tonyukuk Yazıtı, *oruk* sözcüğü, etimoloji, söz varlığı, *or* ismi.

The Etymology of the Word *oruk* in the Tonyukuk Inscription

Abstract: Apart from the important historical information the 8th century Tonyukuk inscription contains, the inscription contributes greatly to the vocabulary of Old Turkic. In particular, the word *oruk* believed to be one of the words found only in the Tonyukuk inscription but not in the other Old Turkic inscriptions received great etymological attention. Unlike the previous studies, this paper claims that the word derives from the word *or*, “pit, ditch, channel, dug

* Atıf Bilgisi / Citation: Kızıldağ, S. H. ve Yıldırım, A. (2024). Tonyukuk Yazıtındaki *oruk* Sözcüğünün Etimolojisi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 97-110.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Date of Acceptance: 25.07.2023-03.01.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makalede birinci yazarın katkı oranı %50, ikinci yazarın katkı oranı %50'dir.

** Öğr.Gör.Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, JAMYO, Sosyal Bilimler Bölümü Ankara, Türkiye.

E-posta: shkizildag@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4107-923X.

Dr.Öğr.Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitlis, Türkiye. E-posta: abduhalhyildirim350@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2111-9874.

place, space”, which is found in historical Turkic texts and continues to exist in some Turkic dialects today.

This study conducted a prospective analysis on the word *oruk* giving primarily the Turcologists’ contextual meaning of the word in the Tonyukuk inscription, the place of the line in the plot of the inscription, the reading and translations of the line. Then, it indicates the uses of the word in historical texts and dictionaries and its meanings in contemporary Turkish dialects where it continues to exist, thus, stating the meanings the word acquired in a historical context. Finally, based on this analysis In the light of all these data, the word is scrutinized semantically and morphologically to construct a new evaluation about its etymology.

Keywords: Tonyukuk inscription, the word *oruk*, etymology, vocabulary, noun *or*.

Giriş

Eski Türk Yazıtları; günümüzde Moğolistan, Tuva, Hakas, Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti’nde bulunan ve Türklerin ilk yazılı belgeleri olan metinlerdir. Bu metinler Türk runik harfleri kullanılmak suretiyle özellikle taşlara, kayalara, çeşitli cisimlere yazılmıştır ve metinlerin sayıları yaklaşık beş yüz elli civarındadır. Bunlardan “Kağanlık Yazıtları” olarak da adlandırılan Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında -metin hacimlerinin fazla olması sayesinde- döneme ait tarihî, toplumsal ve kültürel konularda fazlaca bilgiler bulunmaktadır.

Eski Türk yazıtları kültürü ile yazılmış en yalın, en anlaşılabilir, en hacimli, en değerli yazıtlardan biri hiç kuşkusuz Bilge Tonyukuk’un zihninden ve elinden ortaya çıkan Tonyukuk yazıtıdır. Tonyukuk, yaşadığı dönemde çok önemli bir siyasi otorite olarak çeşitli görevler üstlenmiş ve kağana danışmanlık yapmış bir devlet adamıdır. Bizzat kendisinin yazdırdığı eser iki taştan oluşmuş ve iki taşta toplam altmış iki satır mevcuttur. Yazıtta; dönem ile ilgili tarihî veriler, II. Köktürk Devleti’nin kuruluşunda yaşanan olaylar, hizmette bulunulan kağanlarla ilgili eşsiz bilgiler, Türkçenin güzel kullanımına dair örnekler, mecazlı söyleyişler, atasözleri ve deyimler bulunmaktadır (Aydın, 2021, ss. 7-8). Zengin ifade biçimleriyle dolu olan bu yazıt, Tonyukuk’un Türkçenin kurallarına oldukça hâkim olduğunu göstermektedir. Devletin üst düzey yetkilisinin dilinden dökülen sözcükler hiç şüphesiz hem millet tarihi hem de dil tarihi açısından önemlidir. Tonyukuk yazıtında, diğer eski Türk yazıtlarında bulunmayan birçok sözcük de vardır. Tüm eski Türk runik harfli metinleri inceleyerek yaptığımız araştırmaya göre *oruk* sözcüğü, yalnızca Tonyukuk yazıtında geçip diğer eski Türk yazıtlarında bulunmayan sözcüklerden biridir. Bu makalede de *oruk* sözcüğünün etimolojisi üzerinde durulacaktır.

Etimoloji sözcüğü Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *lógos* “bilgi; mana” birleşmesinden oluşmuş ve “gerçek anlam / gerçek anlam bilgisi” olarak

açıklanmıştır. Demek ki bir sözcüğün etimolojisini incelerken Antik Yunanlılar, aslında sözcüğün gerçek yani aslı anlamını öğrenmek istiyorlardı (Stachowski, 2011, s. 1). Birçok sözcüğün tarihî bir metinde veya günümüzde kullanılan metinlerde fiilî anlamının yanında bir de aslı anlamı mevcuttur. Etimoloji araştırmalarıyla sözcüklerin aslı anlamlarına ulaşılabilir ve bu aslı anlamın ortaya çıkarılmasıyla birlikte, özellikle eski metinlerde geçen sözcükler üzerinden tarihî döneme dair bilgiler elde edilebilir.

Etimoloji çalışmalarında sözcük bilgileri ya modern ya da tarihî verilerden oluşur. Sözcük, modern bir dile ait ise sözcük üzerine retrospektif bir inceleme, sözcük tarihî bir dile ait ise sözcük üzerine prospektif bir inceleme yapılır (Stachowski, 2011, s. 65). Bu çalışmada *oruk* sözcüğü üzerine prospektif bir inceleme yapılacaktır. Öncelikle sözcüğün Tonyukuk yazıtında geçtiği yerdeki bağlam anlamı, satırın anlatılan olay örgüsündeki yeri, satırın Türkologlar tarafından okunması ve çevirileri hakkında bilgiler verilecektir. Ardından sözcüğün tarihî lehçelerdeki kullanımları ve taşıdığı/kazandığı anlamlar gösterilecektir. Daha sonra sözcüğün kullanılmaya devam ettiği çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları belirtilecektir. Son olarak sözcüğün etimolojisi üzerine daha önce yapılan çalışmalardan bahsedilecektir. Bütün bu verilerin ışığında sözcük anlambilimsel ve biçimbilimsel açıdan incelenerek sözcüğün etimolojisi hakkında yeni bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Tonyukuk I Doğu 7. (24.) Satır ve *oruk* Sözcüğünün Bulunduğu İfade

Makalede ele aldığımız *oruk* sözcüğü, Tonyukuk I. taşın Doğu yüzünün 7. (24.) satırında geçmektedir. Clauson, “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar” adlı çalışmasında Tonyukuk yazıtının konu olarak on bir bölümden oluştuğunu belirtir. Buna göre *oruk* sözcüğü konu olarak “8. Bölüm: (19-29. satır) Kırgız’a boyun eğdirilmesi (M.S. 710)” bölümünde bulunmaktadır (1976, ss. 144-145). Bu bölümde Tonyukuk, Çinlilerin Kırgızlar ve Türgeşlerle ittifak kurup Altay Dağları’nda birleşeceklerini ve Köktürlere saldıracaklarını öğrenir. Bunun üzerine Tonyukuk düşmanlardan erken davranıp -onlar birleşmeden- Kırgızlara sefer etme kararı alır. Zorlu geçen yolculuk sonunda Kırgızlarla savaşılır, uykuları süngülerle açılır ve Kırgızlara boyun eğdirilir. Zorlu yolculuğun anlatıldığı D 6, 7. (23, 24.) ve K 1, 2, 3. (25, 26, 27.) satırlar bölgenin coğrafi özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesi yönüyle önemlidir. Bunlar içinden özellikle de D 7. (24.) satır; Kögmen’in kapalı olan ve kullanılması işe yaramayacak olan -önceki satırda belirtilen (D 6)- asıl yoluna alternatif olarak ordunun geçeceği başka bir yolun anlatılması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Ordunun geçeceği bu alternatif yol, satırdaki ifadeyle *bir at orukı ermiş* şeklindedir. Türkologlar bu ifadeyi çoğunlukla bağlama dayanarak anlamlandırmışlar ve ifadeye genel olarak “bir at geçebilecek kadarmış” anlamını vermişlerdir. İfadenin bulunduğu satırın Türkologlar tarafından okunması ve çevirisi aşağıdaki gibidir:

25 (O 7) (Ö)züm Az yir ermiş bir turukı ermiş anın barmış anar yatıp bir atlıg barmış teyin, ol yolın yorisar unç tedim sakındım kaganıma

er sagte: "mein eigenes Land ist das Land der Az (ich kenne diesen Weg. Der Weg über den Kögmän ist ein einziger) auf ihm ist aber eine Stelle, wo man anhalten kann, wenn man über diese Stellen reitet und dort anhält, so kann man zu einem Pferde passiren", sagte (er). Da meinte ich: so ist es am Besten, wenn wir auf diesem Wege ziehen. Dieses meinem Chagane (Radloff, 1899, ss. 12-13)

(24) [ö]züm az yir ermiş bir turukı ermiş anın barmış anar yatıp bir atlıg barmış teyin ol yolın yorisar unç tedim, sakındım kaganıma.

Kendim Az yer imiş. Bir durak yeri imiş. Anıya varmış (?), orada yatıp bir atlı (ile) varılır diye o yolu yürür isek emindir dedim. Düşündüm; hakanıma (Orkun, 2011, s. 108).

(24) Özüm Az yirim, anı bil... ermiş, bir turuqu ermiş, Anın barmış, añar yatıp, bir atlıg barmış, -tiyin. Ol yolın yorisar, unç - tidim, saqıntım, kağanıma

– “Моя родная земля – Аз, ее зна ... (Там) есть одна остановка, если отправиться по (реке) Аны, то до ночлега там (останется) ход одной лошади” – сказал (он). я сказал: если ехать той дорогой, то (это) возможно. я задумался, и моего кагана (Malov, 1951, ss. 62, 67).

(D 7) Eşit[t]im: Az yir y[olı?] Anı b[irle... er]miş, bir at orukı ermiş, anın barmış. Angar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakındım. Kağanıma

İşittim: Az ülkesinin yolu Anı boyunca ... imiş, ir at yolu imiş, onunla gitmiş. Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düşündüm, kağanıma (Ergin, 2006, ss. 72-73).

(D 7) Eşittim: Az yir y[olı?] Anı b[irle? ... er]miş. Bir at orukı ermiş. Anın barmış. Angar aytıp “Bir atlıg barmış” teyin “Ol yolun yorisar unç” tedim. Sakıntım. Kağanıma

(Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. Düşündüm. Kağanıma (Tekin, 1998, ss. 86-87).

(24) özüm az yéry [...] nuß [...] mş bir at orwqı ermiş anın barmış añar aytıp bir athı barmış téyin ol yolwn yorisar unc tédim saqındım qayanıma

Kendim Az... Bir at [için olan] yolu kadarmış. [Kılavuza] “[o yoldan] gidilir mi?” diye sorduk. [Kılavuz] “(diyorlar ki) oradan [bir seferde] bir atlı geçebilir” -dedi “Eğer bu yol ile gidersek mümkün olacak!”- dedim. [İşleri] düşünerek kağanıma (Berta, 2010, ss. 66, 88).

T 24 (D 7) eş(id)tim : az yèr yoli? anı birle?... ermiş : bir at orukı : ermiş : anın barmış : añar aytıp : bir atlıg barmış tēyin : ol yolun : yorisar : unç tēdim : sakıntım : kağanıma

duydum. Az topraklarından geçen yol çok darmış (?), tek bir atın geçebileceği kadarmış. O (yol) üstünden gitmiş. Ona “bir atlı gidebildiğine göre, mümkünse sen de o yoldan git” diye emrettim. Düşündüm. Hakanıma (Ölmez, 2015, ss. 183, 191).

7 (24) Eşit(t)im Az yir y(irçi?) anı b(ilür ? e)rmış. Bir at orukı ermiş, anın barmış. Añar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakıntım; kaganıma “İşittim (ki) Az ülkesinin (kılavuzu) onu (biliyor)muş. Bir at yolu imiş, oradan gitmiş. Ona söyleyip (onunla konuştuktan sonra) bir atlı gitmişse o yoldan yürümek mümkün dedim. Düşündüm ve kağanıma (Ercilasun, 2016, s. 605).

T 1 D 7 (24) eşi<d>tim az yèr y[oli] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış añar aytıp bir atlıg barmış tēyin ol yolın yorisar unç tēdim sakıntım kağanıma

(şöyle) işittim: “Az ülkesinin yolu Anı (ırmağı) boyunda? İmiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz daha önce) geçmiş. Ona şöyle söyleyip, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim. Düşündüm, kağanıma (Aydın, 2021, s. 181).

BT 24 / I-D 7 (e)ş(i)(t)t(i)m : (a)z yir y[oli ?] (a)nı b[irle ?] (e)rm(i)ş : bir at orukı : (e)rm(i)ş : (a)nın b(a)rm(i)ş : (a)ñ(a)r (a)yt(ı)p : bir (a)tl(ı)g b(a)rm(i)ş t(i)y(i)n : ol yol(ı)n : yoris(a)r : unç t(i)d(i)m : s(a)k(ı)nt(ı)m : k(a)ğ(a)n(ı)ma

[Ondan] işittim (öğrendim) [ki meğer] Az ülkesi[nin] y[oluy]la Anı [bölgesinin yolu] b[ir] (aynı) imiş. [Bu yol] bir at[ın geçebileceği kadar genişlikte bir] yer / yol imiş. [Kılavuz daha önce] oradan / oradan gitmiş. Onunla konuşup [“Eğer o yoldan daha önce] bir atlı gitmişse [bizim için de] o yoldan yürümek / gitmek mümkün [olacaktır.]” dedim. [Kılavuzla konuştuklarımızı da göz önünde bulundurup iyice] düşündüm [ve yaptığım planımı] kağanıma (Alyılmaz, 2021, s. 341).

2. oruk Sözcüğünün Tarihî Metin, Sözlük ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Durumu

oruk sözcüğünün Türk runik harfli metinlerden sadece Tonyukuk yazıtında geçtiğini ve sözcüğe bağlama dayanarak “yol” anlamının verildiğini daha önce belirtmiştik. Sözcük, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de tanıklanmıştır. Bu metinlerden elde edilen verilerle hazırlanan dönem sözlüklerinde sözcük “yol; çare, imkân” (Caferoğlu, 1968, s. 143); “yol, patika, geçit” (Wilkens, 2021, s. 516) anlamlarındadır. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki kullanımına bakarak bu dönemden itibaren soyut anlamlar kazanmaya başladığını söyleyebiliriz. Ayrıca metinlerde sözcüğün çok defa *yol* ve *iz* sözcüğüyle birlikte ikileme oluşturacak biçimde kullanıldığı da görülmüştür:

(16) *bu adatın özgüluğ
yolun orukung közünmez
inçküng menging boltukmaz* (Arat, 1991, s. 284).
bu tehlikeli durumdan kurtulacak
yolun, imkanın gözükmez,
huzurun, rahatın bulunmaz (Arat, 1991. s. 285).

(236) *Bu muntag tärs tätrü biliglig tnlıqlarqa köni yol oruk (237) körtküri*
birgey erti ... (Bang, Gabain ve Arat, 1934, s. 219).

Bu yanlış öğretilmiş varlıklara doğru yolu göster ki... (Bang, Gabain ve Arat, 1934, s. 220).

T II Y 36. 2. (21) *özgüluğ yolung oruqung közünmüz.*

“kurtarmanın yolu görünmez, yok” (Bang ve Gabain, 1929, s. 7).

160 (III. 17b) (1) *nom-lug yula tamduru y(a)rlikaz-un (2) -lar kirtü nom tözlüg*
yolug oruk - (3)-ug y(a)rutu yaltritu y(a)rlikasunlar (Kaya, 1994, s. 130).

(1) öğreti (Dharma) meşalesini lütfedip tutuştur- (2) sunlar; gerçek öğreti (Dharma) esaslı yolu, çare- (3) yi aydınlatıp ıştınsınlar (Ölmez, 1991, s. 48).

496 (VII. 19b) (10) *oruk yme birkerü.. körgeli sevig (11) -lig körküngüz ol* (Kaya, 1994, s. 274).

6532 (X. 28a) (1) *kim s(e)n somakituya bo ögdilig (2) yükünç üze kamag tnl(i)g*
oglanın edgü (3) -ke mengike yaratguluk king alkıg (4) yol orukug neçe yada
körkitü (5) birting (Kaya, 1994, s. 339).

BTT XXVI, (29) [...] *çın kertü yolu orukı ol sansarlıg [...]*, (Kasai, 2008, s. 77).

HT VII, (35) [...] *kamag sud[ur]larnıñ izi [oruk]ı tetir [...]* (Röhrborn’dan akt. Karaman, 2022, s. 497).

HT VIII, (1796) [...] *izin orukın uzun közüngü tudaçı [...]* (Röhrborn dan akt. Karaman, 2022, s. 497).

HT IX, (465) [...] *iz oruklarıg keñürü aça yarlıkamakı üze [...]* (Aydemir’den akt. Karaman, 2022, s. 497).

oruk sözcüğü Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur’an Tercümelerinde ve Mukaddimetü’l-Edeb’te de tanıklanmıştır. Bu metinlerde sözcüğün temelde “yol” anlamıyla kullanılmasının yanında soyut anlamlar kazanmaya devam ederek “sınır, had, ölçü, hedef, mesafe, uzaklık, usul,” anlamlarıyla da kullanıldığı görülmüştür. Sözcüğün; *oruk kaç-* “israf etmek, savurganlık yapmak; yoldan çıkmak, taşkınlık yapmak”, *oruk aşa bar-* “sınırı geçmek, haddi aşmak” gibi sözcük öbeklerinin içerisinde kullanımı dikkati çekmektedir:

(3 / 30) (3) *takı anı kim kıldı yawuzlukdın arzular kim (4) ağar bolsa anıñ*
arasında takı anıñ arasında yırak oruk. takı korkutur sizni tañrı özindin (Kök, 2004, s. 37).

(6 / 141) (9) *haddın kaçürmännlär. ol säwmäs orukdın kaçıglılärni* (Kök, 2004, s. 103).

(7 / 31) (3) *ay adäm oğlanları alıñızlar etiğijizläрни tegmä mäzgit üskindä* (4) *yeñlär içiñlär orukdın kaçürmännlär ol säwmäs orukda kaçrügıllärni* (Kök, 2004, s. 109).

(7 / 81) (5) *kim silär kälür silär* (6) *äränkä küsüyü kuñıyularda adın. yok kim silär bodun turur silär orukdın kaçıglılär* (Kök, 2004, s. 114).

(8 / 38) (7) *ol kim öñdün kaçtı. äğär yansalar kaçtı. ök ozakular* (8)-*nıñ orukı.* (8 / 39) *tokışuñlar olarnıñ birlä alçak bolmasun bulgak bolsun...* (Kök, 2004, s. 129).

(23) (2) *yavuttı anı / (3) yakın-lık, yakın derece / oruk-dın kēçdi iş-de / (4) bu haddin keçmek / berdi anga istekin* (Yüce, 2014, s. 35).

(38) (1) *ıglıg kıldı anı, köydürdi anı / zulum kıldı, orukdın [ozukdın ?] aşa işledi / ol haddin keçmek / (2) yerge kıra uçdı kuş takı bulıt* (Yüce, 2014, s. 38).

(158) (5) *yırtıldı pērde-si / dering bardı işde, yitig kirdi işge oruk [ozuk ?] aşa bardı* (Yüce, 2014, s. 63).

(161) (3) *kıyştı anıñ tapa / ayrıldı süngük / kıyas kılındı nērse, orukınca [ozukınca ?] yörüdi nērse* (Yüce, 2014, s. 64).

(205) (5) *duşman-lık kılıştı-lar, yağılaştı-lar / yuluştı-lar yuluştı-lar esirlik-din / qayat-ka tegdi azgun-luk içinde irak oruk-ka [ozuk-ka ?] tegdi azgun-lukda / kıkırıştı-lar* (Yüce, 2014, s. 74).

Günümüzde *oruk* sözcüğü, çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde *orax/orğax*, Tuva Türkçesinde *oruk* biçiminde “yol, patika, keçiyolu” anlamlarında (Clauson, 1972, s. 215); Yakut Türkçesinde *orox* biçiminde “in, mağara; yol, patika; birkaç kez adım atan yaban hayvanlarının izi; fare deliklerindeki geçitler” anlamlarında (Pekarskiy’den akt. Yıldız, 2015, s. 368); Dolgancada *orok* biçiminde “dar yol, patika; yol” anlamlarında (Stachowski’den akt. Yıldız, 2015, s. 369); Altay Türkçesinde *orık/oruk* biçiminde “patika, yol” anlamlarında (Naskali ve Duranlı, 2019, s. 164) varlığını sürdürmektedir.

3. *oruk* Sözcüğünün Etimolojisi

Clauson, sözcüğün bazı modern kuzeydoğu Türk dillerinde yaşadığını belirtmiş ancak sözcüğün kökenine dair bir açıklama yapmamıştır (1972, s. 215). Battulga, “Oruk Yazıtı” üzerine yazmış olduğu makalesinde *oruk* sözcüğünün Moğolcada bulunan *oro* “bir şeyin bıraktığı iz, kalıntı”, *orum* “bir şeyin bıraktığı iz, belirsiz veya dar yol” sözcükleriyle bağlantılı olduğunu belirtir ve sözcüğün Moğolca *oro* ya da *oru* kökünden türemiş olduğunu düşünür. Battulga ayrıca -yazıtı bilim dünyasına ilk defa sunan- B. Luvsandorj’un, yazıtın bulunduğu kayaya verilen ismi “*oryk*” şeklinde “dar, alçak” anlamlarıyla açıkladığını belirtir (2019, s. 98). Battulga’nın *oruk* sözcüğünün ad kökünden türeyen bir sözcük olduğu

düşüncesine katılıyoruz. Ancak sözcüğün kökünü Moğolca *oro* ya da *oru* sözcüğü olarak değerlendirmesine katılmıyoruz. Çünkü bu sözcüklerin Türkçeden alıntı ve Türkçe *or* “çukur, hendek, kanal, kazılmış yer, boşluk” kökünden türemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira eldeki kanıtlanmış yazılı metin verilerine bakıldığında *oro* veya *oru* sözcüğü Moğolcanın ilk yazılı metinlerinden önce yazılmış olan Eski Türkçe metinlerde de geçmektedir. Örneğin: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *oru* “tahıl saklanan çukur” (Wilkens, 2021, s. 516); Dîvânu Lugâti't-Türk'de *ori* “dere”, *oru* “buğday, şalgam vb. şeyleri korumak için kazılan çukur” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 777, 42); Kutadgu Bilig'de *oru* “zindan”. Ayrıca *oruk* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren gerçek anlamının yanında “çare, imkân, sınır, had, ölçü, hedef, uzaklık, usul” gibi soyut anlamlarla geniş bir anlamsal çerçevede kullanılması da sözcüğün Türkçede çok daha eskiden beri kullanıldığını göstermektedir.

Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* adlı eserinde *yori-* (*yo-r+ı-*) eylemi ile *yol* (*yo-l*) adının ilişkisinden bahsederken ilgili bölümün dipnotunda “Yo-l isminin mevcudiyeti bir yo- fiilinin varlığını kanıtlamaktadır. Hatta Orhun Abideleri'nde *oruk* “yol” isminin mevcudiyeti baştaki y- sesinin türeme bir ses olduğunu da düşündürmektedir.” açıklamasını yapar (1991, s. 29, 175). Ancak Köktürk Türkçesi döneminde ön ses y türemesi yalnızca düz dar ünlülerin (/i, /i/) önünde olmaktadır (Tekin, 1994, s. 54). Dolayısıyla *oruk* sözcüğünün başında ön ses türemesi y sesinin bulunması zor bir ihtimaldir. Bu türeme, sonraki dönemlerde çoğunlukla yine düz dar ünlülerin önünde görülmekle beraber nadiren diğer ünlülerin önünde görülmektedir¹.

Alyılmaz, *yori-* eylemi üzerine yazmış olduğu makalesinde *oruk* (*yorık* > ... > *oruk*) sözcüğünün ve buna benzer *orun*, *orda*, *ordu* sözcüklerinin *yor* sözcüğüyle ilişkili olduğunu belirtir. *yor* kavram işaretinin de başında bulunan “y” sesinin erken sayılacak bir dönemde düştüğünü (*yor* > *oor* > *or*) belirtir (2020, s. 10, 12). Bilindiği üzere *-oruk* sözcüğünün geçtiği- Tonyukuk yazıtında *yol* sözcüğü de *yori-* sözcüğü de bulunmaktadır. Bu sözcüklerin başında bulunan y sesi, aynı yazıtta yer alan *oruk* sözcüğünde neden düşmüş olsun? Ayrıca gerek tarihî Türkçe metinlerde gerekse de çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan *oruk* sözcüğüne bakıldığında sözcük başında herhangi bir y sesinin izine rastlanılmamaktadır.

Kekevi, *oruk* sözcüğü üzerine yazmış olduğu makalesinde sözcüğün *or-* “biçmek, ekip biçmek, orak ve yarım daire şeklinde kesmek, otsuzlaştırmak” eylem kökünden türediğini belirtir. Tonyukuk yazıtında *oruk* sözcüğüyle “otların biçilmesiyle açılmış ya da açılacak yol” anlamının karşılanmak istendiğini ifade eder (2020, s. 545). Metinde geçen ve “Az ülkesinin yolu” olan coğrafi

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, T. (1994). Türk Dillerinde Önseste y Türemesi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 51-66.

alandan otların olup olmadığını metne göre bilinmemektedir. Ayrıca otların biçilmesiyle oluşmuş her alan yol niteliği taşıyor mu veya şayet gidilecek yolda ot olsa dahi bu durum atların geçmesine engel olur mu? Bu soruları düşündüğümüzde ve metnin bağlam anlamını göz önünde bulundurduğumuzda Kekevi'nin etimolojik değerlendirmesine katılmıyoruz.

Bize göre *oruk* sözcüğü, tarihî Türkçe metinlerde tanıklanan ve günümüzde Başkurt, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Kazan Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Karaçay-Malkar, Özbek, Uygur, Altay, Tuva, Hakas,² Türk lehçelerinde de varlığını sürdüren *or* “çukur, hendek, kanal, kazılmış yer, boşluk” sözcüğünden türemiştir. Anlam olarak, kenarlarına göre daha aşağıda bulunan ve bu özelliğiyle de muhtemelen genelde ırmakların / derelerin kenarları boyunca uzanan dar bir yolu ifade etmektedir. Tonyukuk yazıtında sözcüğün geçtiği satıra bakıldığında:

T 1 D 7 (24) *ëşi<d>tim az yër y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş ...*

“(şöyle) işittim: Az ülkesinin yolu Anı (ırmağı) boyunca imiş. Bir at geçecek kadar imiş.” (Tekin, 1998, ss. 86-87).

Metinde *Az* ülkesinin yolunun özellikleri olarak “yolun bir ırmak boyunca ve bir at geçecek kadar olduğu” belirtilmektedir. Dolayısıyla bu zorlu yolun “içerisinde ırmak bulunan dar bir vadi yolu” olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yolun bir at geçebilecek kadar dar ve ırmak boyunca olması, yolun kenarlarının yüksekçe olduğunu ve bu yüzden dar olduğunu düşündürmektedir. Zira ırmaklar da bir kanal boyunca akan ve etrafına göre çukurda olan alanlardır. *or* sözcüğünün günümüz Kumuk ve Nogay Türkçelerinde “hendek, su yolu” (Pekacar, 2011, s. 215; Baskakov, 1963, s. 249), Kazan Tatar Türkçesinde “dik uçurumu olan ırmak; derin çukur; düşmandan korunmak için açılan hendek ve siperlik” (Öner, 2015, s. 517), Sarı Uygur Türkçesinde “vadi” (Ayazlı, 2016, s. 187), Kırgız Türkçesinde “ark, kanal; delik, boşluk, çukur, hendek” (Çankaya, 2014, s. 425) anlamlarında kullanılması düşüncemizi destekler niteliktedir. Bu anlamlardan özellikle altı çizili olan kullanımlar Tonyukuk 24'te geçen *oruk* sözcüğünün anlamıyla metnin bağlamına bakıldığında örtüşmektedir. Metinde atların geçeceği yerin -Türkçe olan ve tarihî metinlerde sayısızca kullanılan- *yol* sözcüğüyle değil de *oruk* sözcüğüyle ifade edilmesi düşündürücüdür. Günümüzde üzerinden gidilip geline alanlar için genelde *yol* sözcüğü kullanılır.

² *or* sözcüğünün yukarıda belirtilen lehçelerdeki varlığının bilgisine, lehçelerin sözlükleri incelenerek ulaşılmıştır (Özşahin, 2017, s. 660; Yudahin, 1988, s. 598; Kenesbayoğlu, Ahmedoğlu, Bolganbayoğlu, Canuzakoğlu, Çerkeş, Cubanoğlu, İmambayoğlu, Mahmudoğlu, Musaldayoğlu, Nurgaziyma ve Tacimuratoğlu, 1984, s. 211; Uygur, 2020, s. 428; Öner, 2015, s. 517; Useinov, 2007, s. 482; Pekacar, 2011, s. 215; Baskakov, 1963, s. 249; Tavkul, 2020, s. 372; Necip, 2013, s. 297; Naskali ve Duranlı, 2019, s. 164; Ayazlı, 2016, ss. 186, 187, 190). Sözcük, diğer lehçelerin yazılı metinlerinde veya sözlüklerinde yer almayıp konuşma dilinde yaşıyor olabilir.

Ancak normal yoldan farklı özelliklere sahip olan bazı özel yollar için -Türkiye Türkçesinde- *patika*, *tünel*, *geçit*, *köprü*, *viyadük*, *derbent* gibi sözcükler de kullanılır. *oruk* sözcüğünün de bu şekilde belirgin bir özelliğe sahip olan yolu ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. Sözcüğün kökünün taşıdığı anlamlara ve metin bağlamındaki kullanımına bakıldığında, sözcük “su boyunca devam eden ve kenarlarına göre daha aşağıda olan dar bir yol” anlamını ifade ediyor olmalıdır. Bu yol, akan suyun kurumasıyla oluşmuş bir yol da olabilir. Ayrıca *oruk* sözcüğünün tarihî metinlerde “sınır, had, ölçü” ve *oruk geç-* ifadesinin de “taşkınlık yapmak, haddi aşmak, yoldan çıkmak” mecaz anlamlarıyla kullanılması “kenarlarından farklı, kısıtlanmış bir alan” ve “bu alandan dışarı çıkmak / taşmak” anlamını ifade ediyor ki bu ifade de sözcüğün kök anlamıyla dolaylı olarak ilişkili görünmektedir.

oruk sözcüğünün *u* ünlüsü sözcükte bağlayıcı ünlü görevindedir. *k* ünsüzü ise addan ad türeten bir yapım ekidir. Bu ek, seyrek görülür ve $+(x)k$ şeklinde eklendiği sözcüğe “küçültme / sevgi” ifadesi katar (Gabain, 1988, s. 45; Eraslan, 2012, s. 98). Bu eke örnek olarak şu sözcükler verilebilir: *çöbik* “çöp, çer çöp” (*çöp*> “çöp ve benzerleri”), *ögük* “annecik”, (*ög*> “anne”) (Gabain, 1988, s. 45³; Eraslan, 2012, s. 98); *kovuk* “içi boş olan şey” (*kovi*> “içi boş”), *topık* “top, topuk, topaç” (*top*> “top”), *botuk* “memeden kesilmiş deve yavrusu” (*botu*> “deve yavrusu”), *çıpık/çıbık* “dalların taze çubuğu, ince dal, değnek” (*çıp*> “ince dal”), *karak* “gözün karası” (*kara*> “siyah, kara”), *kasuk* “ağaç kabuğu” (*kas*> “herhangi bir ağacın kabuğu”), *özük* “oyularak havuz haline getirilen yer; dere” (*öz*> “vadi, dere”) (Ercilasun ve Akoyunlu, 2015, ss. 732, 892, 596, 620, 624, 685, 690, 794, 795)⁴. Yukarıdaki örnekler bakıldığında $+(x)k$ ekinin eklendiği sözcüğe *-ögük* “annecik (sevgi ifadesi)” sözcüğü dışında- küçültme anlamı kattığı açıktır. *oruk* sözcüğünde de ek bu anlamla işlev görmektedir. Örnekler içerisindeki *özük* “oyularak havuz haline getirilen yer; dere” sözcüğü, *oruk* sözcüğünde olduğu gibi coğrafi bir alan/durum belirtmesi bakımından dikkati çekmektedir.

or sözcüğünün ve *-oruk* sözcüğü hariç- ondan türetilen diğer söz yapımlarının tarihi metinlerdeki ve modern Türk lehçelerindeki varlığını belirtmek, sözcüğün kullanım alanını göstermek için faydalıdır. Ayrıca edinilen verilerin biçimsel ve anlamsal zenginliği için de gereklidir. Buna göre: Eski Uygur Türkçesi

³ Gabain burada $+(x)k$ addan ad türeten yapım ekine örnek olarak *yulak* “küçük çay, derecik” (*yul*> “çay, dere”) sözcüğünü de vermiştir (1988, s. 45). Oysa *yulak* sözcüğü *yul+ak* biçiminde oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 40; Eraslan, 2012, s. 94). Dolayısıyla sözcükteki yapım eki *+Ak* biçiminde olduğundan Gabain $+(x)k$ addan ad türeten yapım ekine yanlış bir sözcüğü örnek göstermiştir.

⁴ Tekin, *+k* addan ad türeten yapım ekinin yazıtlarda yalnızca *ilk* “ilk, birinci” (*il*> “ön”) sözcüğünde görüldüğünü belirtmiş ve ekin işlevine dair bir açıklama yapmamıştır (2003, s. 82).

metinlerinde *oru* “tahıl saklanan çukur” (Wilkens, 2021, s. 516); *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de *oru* “dere”, *oru* “buğday, şalgam vb. şeyleri korumak için kazılan çukur” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, ss. 777, 42); Kutadgu Bilig'de *oru* “zindan” (Arat, 1988, s. 397); tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde *or* “çukur, hendek, su yolu; siper, mevzi”, *oru* “mahzen, hububat ambarı” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007, s. 205); *Lügat-i Çağatay*'da *or* “hendek, önü hendekli tabya, burç”, *ora* “verde kazılan mahzen, ambar zemini”, *oru* “zirai tohumun muhafazası için kazılan yer” (Durgut, 1995, ss. 73, 78) sözcükleri bulunmaktadır. Modern Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde *ur* “hendek, çukur; siper”, *urgıl* “engebeli, pürüzlü; çukurlu”, *urmay-* “dar, derin şekilde çukurlanmak, mağara ağzına benzemek” (Özşahin, 2017, ss. 660, 661, 663); Kazan Tatar Türkçesinde *urgıllık* “nehirin güçlü aktığı yer” (Öner, 2015, s. 518); Kırgız Türkçesinde *orlo-* “hendek, çukur açmak” (Yudahin, 1988, s. 599); Kazak Türkçesinde *or* “derin olarak kazılmış yer, hendek, çukur” (Kenesbayoğlu, Ahmedoğlu, Bolganbayoğlu, Canuzakoğlu, Çerkeş, Cubanoğlu, İmambayoğlu, Mahmudoğlu, Musaldayoğlu, Nurgaziyma ve Tacimuratoğlu, 1984, s. 211); Karakalpak Türkçesinde *or* “kazılmış yer, çukur” (Uygur, 2020, s. 428); Kırım Tatar Türkçesinde *or* “hendek” (Useinov, 2007, s. 482); Karaçay-Malkar Türkçesinde *uru* “kuyu, çukur; hububat ya da patates saklamak için açılmış kuyu” (Tavkul, 2020, s. 372); Tuva Türkçesinde *oy* “çukur” (Ayazlı, 2016, s. 190); Uygur Türkçesinde *or/ora* “çukur, kuyu” (Necip, 2013, s. 297); Özbek Türkçesinde *ora* “çukur, zirai ürün saklamak için kazılan çukur”; Hakas Türkçesinde *ora* “mahzen, bodrum” (Ayazlı, 2016, s. 187), Altay Türkçesinde *oro* “çukur, yar” (Naskali ve Duranlı, 2019, s. 164); Türkmen Türkçesinde *uru* “buğday, arpa vb. tahılların saklandığı çukur” (Tekin, Ölmez, Ceylan, Ölmez ve Eker, 1995, s. 649); Yeni Tarama Sözlüğü'nde *or/oru* “hendek” (Dilçin, 1983, s. 163), sözcükleri bulunmaktadır. Moğolca'da da *ora* “yol, iz”, *oru* “yol, iz, kalıntı; rahim, döl yatağı”, *orum* “iz; su akıntısı, akım” (Lessing, 2003, ss. 962, 967, 973) sözcükleri bulunmaktadır.

Sonuç

Tonyukuk yazıtı, gerek tarihî, coğrafi, kültürel ve sosyolojik bilgiler içermesi gerekse de Türkçenin kullanımına dair güzel örnekler içermesi sebebiyle önemli eski Türk yazıtlarından biridir. Devletin üst düzey yetkilisinin dilinden dökülen sözcükler hiç şüphesiz önemlidir ve Tonyukuk yazıtının Eski Türkçenin söz varlığına katkısı oldukça fazladır. Bu makalede de sadece Tonyukuk yazıtında bulunup diğer yazıtlarda bulunmayan *oruk* sözcüğünün etimolojisi incelenmiştir.

Bu çalışmaya göre *oruk* sözcüğü, tarihî Türkçe metinlerde bulunan ve günümüzde birçok Türk lehçesinde de varlığını sürdüren *or* “çukur, hendek, kanal, kazılmış yer, boşluk” sözcüğünden türemiştir. Anlam olarak kenarlarına göre daha aşağıda bulunan ve bu özelliğiyle de muhtemelen genelde ırmakların / derelerin kenarları boyunca uzanan dar bir yolu ifade etmektedir. Bu düşünceyi sağlayan unsur ise sözcüğün içinde bulunduğu bağlamın anlamı ve ilgili satırda

oruk sözcüğüyle adlandırılan yolun nitelikleridir. Sözcük satırda şu şekilde geçmektedir: T 1 D 7 (24) *êşi<d>tim az yêr y[olı] anı b[irle] ermiş bir at oruku ermiş ...* “(şöyle) işittim: Az ülkesinin yolu Anı (ırmağı) boyunca imiş. Bir at geçecek kadar imiş.” (Tekin, 1998, ss. 86-87). Metinde Az ülkesinin yolunun özellikleri olarak “yolun bir ırmak boyunca ve bir at geçecek kadar olduğu” belirtilmektedir. Dolayısıyla bu zorlu yolun “içerisinde ırmak bulunan dar bir vadi yolu” olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yolun bir at geçebilecek kadar dar olması ve ırmak boyunca olması, yolun kenarlarının yüksekçe olduğunu ve bu yüzden dar olduğunu düşündürmektedir. Zira ırmaklar da bir kanal boyunca akan ve etrafına göre çukurda olan alanlardır. *or* sözcüğünün günümüz Kumuk ve Nogay Türkçelerinde “hendek, su yolu”, Kazan Tatar Türkçesinde “dik uçurumu olan ırmak”; derin çukur; düşmandan korunmak için açılan hendek ve siperlik”, Sarı Uygur Türkçesinde “vadi”, Kırgız Türkçesinde “ark, kanal; delik, boşluk, çukur, hendek” anlamlarında kullanılması düşüncemizi destekler niteliktedir. Bu anlamlardan özellikle altı çizili olan kullanımlar Tonyukuk 24’te geçen *oruk* sözcüğünün anlamıyla metnin bağlamına bakıldığında örtüşmektedir. Metinde atların geçeceği yerin -Türkçe olan ve tarihî metinlerde sayısızca kullanılan- *yol* sözcüğüyle değil de *oruk* sözcüğüyle ifade edilmesi düşündürücüdür. Günümüzde üzerinden gidilip gelinen alanlar için genelde *yol* sözcüğü kullanılır. Ancak normal yoldan farklı özelliklere sahip olan bazı özel yollar için *patika, tünel, geçit, köprü, viyadük, derbent* gibi sözcükler de kullanılır. *oruk* sözcüğünün de bu şekilde belirgin bir özelliğe sahip olan yolu ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. Sözcüğün kökünün taşıdığı anlamlara ve metin bağlamındaki kullanımına bakıldığında sözcük, “su boyunca devam eden ve kenarlarına göre daha aşağıda olan dar bir yol” anlamını ifade ediyor olmalıdır. Bu yol, akan suyun kurumasıyla oluşmuş bir yol da olabilir. Ayrıca *oruk* sözcüğünün tarihî metinlerde “sınır, had, ölçü, çare” ve *oruk geç-* ifadesinin de “taşkınlık yapmak, haddi aşmak, yoldan çıkmak” mecaz anlamlarıyla kullanılması “kenarlarından farklı, kısıtlanmış bir alan” ve “bu alandan dışarı çıkmak / taşmak” anlamını ifade ediyor ki bu ifade de sözcüğün kök anlamıyla dolaylı olarak ilişkili görünmektedir. *oruk* sözcüğündeki *u* sesi sözcükte bağlayıcı ünlü görevindedir. +(x)k ünsüzü ise eklendiği sözcüğe “küçültme” ifadesi katan ve addan ad türeten bir yapım ekidir.

oruk sözcüğünün yazıtlardan sonraki birçok tarihî Türkçe metinde bulunduğu ve bazı çağdaş Türk lehçelerinde de yaşamaya devam ettiği görülmüştür. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren soyut anlamlar kazanarak “sınır, had, ölçü, çare, usul, imkân” anlamlarında da kullanıldığı tanıklanmıştır.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2020). Yori- (...> yürü-) eylemi nereden geliyor?. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 1-19.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig Çeviri II*. Ankara: TTK.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: TDK.
- Aydın, E. (2021). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Bang, W. ve Gabain A. v. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin.
- Bang, W., Gabain A. v. ve Arat, R. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI*. Berlin.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar*. Moskva.
- Battulga, T. (2019). Oruk Yazıtı. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 87-100.
- Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Clauson, S. G. (1976). Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar (İ. Enginün, Çev.). *Türkiyat Mecmuası*, 18, 141-148.
- Çankaya, S. (2014). *Kırgız Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Durgut, H. (1995). *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) adlı Eserin Transkripsiyonu* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (2006). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede İnkilemeler*. Ankara: TDK.
- Kasai, Y. (2008). *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone (Berliner Turfantexte XXVI)*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.
- Kekevi, İ. (2020). Tonyukuk Yazıtında Geçen “oruk” Sözcüğünün Etimolojisi ve Bağlam Anlamı. *Karadeniz Araştırmaları*. XVII/66, 539-547.

- Kenesbayoğlu, İ. K., Ahmedoğlu, F. Ş., Bolganbayoğlu, E., Canuzakoğlu, T., Çerkeş, G., Cubanoğlu, E., İmambayoğlu, A., Mahmudoğlu, A., Musaldayoğlu, E., Nurgaziyima, D. ve Tacimuratoğlu, A. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (H. Oraltay, N. Yüce ve S. Pınar, Çev.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: TDK.
- Malov, S. Y. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Moskva.
- Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Ankara: TDK.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (3. bs.). Ankara: TDK.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1.
- Ölmez, M. (2015). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Radloff, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge). St.-Petersburg.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. (1994). Türk Dillerinde Önseste y Türemesi, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 51-66.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Useinov, S. M. (2007). *Russko-Krım Kotatarskiy Krım Kotatarsko-Russkiy Slovar*. Simferopol: Tezis.
- Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldız, H. (2015). *Eski Türkçe ile Yakutçanın Sözvarlığının Ünlüyle Başlayan Sözcükler Bakımından Karşılaştırılması* (Basılmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I, II* (A. Taymas, Çev.). Ankara: TDK.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK.